

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ШИРОКОРАДЮК Лілія Анатоліївна

УДК 37.015.3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИЧИНИ ЛИХОСЛІВ'Я ТА ОСОБЛИВОСТІ
ЙОГО ПРОЯВУ
У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Тернопільському державному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник **Татенко Віталій Олександрович**, Інститут соціальної та політичної психології, провідний спеціаліст.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України **Боришевський Мирослав Йосипович**, Інститут психології імені Г.С. Костюка, завідувач лабораторією психології особистості;

кандидат психологічних наук, професор **Долинська Любов Василівна**, завідувач кафедри психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Провідна установа: Прикарпатський університет імені В. Стефаника, кафедра вікової та педагогічної психології, Міністерство освіти і науки України, м. Івано-Франківськ

Захист відбудеться 24 січня 2002 року о 16.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано "15" грудня 2001 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.О. Приходько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується трансформацією соціально-економічної, політичної, культурно-освітньої та інших сфер життєдіяльності. Нашому сьогоденню властиве загострення багатьох суперечностей, що вносить у життя певну напруженість та викликає появу негативних тенденцій у процесі соціалізації підростаючої особистості. Зростання напруженості в суспільстві, невизначеність моральних норм щодо нових умов призводить до підвищення агресивності людей, яка перш за все виявляється на вербальному рівні — мова наших сучасників насичена лихослів'ям. Цю звичку від дорослих переймають і діти.

Проблема підвищення культури спілкування підростаючого покоління завжди була актуальною. У вітчизняній та зарубіжній психології нагромаджено великий матеріал із психології спілкування. Проте, через певну втрату нашим суспільством зразків поведінки ця проблема набуває сьогодні специфічного звучання. Нині йдеться не стільки про підвищення мовленнєвої культури учнів, скільки про необхідність зупинити процес поширення лихослів'я, яке поступово перетворюється не лише в ознаку агресивності та важковихованості, але й свідчить про наявність загальної проблеми культури спілкування в школі.

Аналіз літератури показує, що особливості спілкування вчителів та учнів ґрунтовно розглянуто в роботах О. Ф. Бондаренка, М. Й. Боришевського, А.Б. Добрович, І.А. Зязюна, Я.Л. Коломинського, С.В. Кондратьєвої, Г.С. Костюка, Ю.О. Приходько, В.А. Семиченко, І.О. Синиці, О.В. Скрипченка, Т.С. Яценко. Проблеми конфліктного спілкування дітей і дорослих отримали своє висвітлення у працях О. Г. Антонової, Н. Ю. Максимової, В.М. Оржеховської, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Л.Б. Філонова, С.І. Яковенка, Н.В. Жутікової та ін. Однак недослідженими залишилися особливості спілкування дітей і дорослих у ситуаціях грубого порушення норм спілкування, приниження співрозмовника і провокації його на грубості.

Явище лихослів'я логічно пов'язується з проблемою агресивності і жорстокості, яка ґрунтовно висвітлена у працях зарубіжних вчених, зокрема Р. Байярда, А. Бандури, Р. Берона, Д. Річардсон, К. Лоренца, З. Фрейда, Е. Фромма, та інших. У сучасній українській психології увагу даній проблемі приділено в дослідженнях Н.В. Алікіної, А.О. Реана, З.С. Карпенко. Агресія розглядається ними як глобальне психологічне явище, однак мало уваги приділено аналізу вербальної агресії, зокрема лихослів'ю.

Слід зазначити, що лихослів'я може бути предметом вивчення різних галузей психології, зокрема психолінгвістики. Аналіз наукової літератури показує, що проблемам психології мови і мовлення, побудови і розуміння психолого-педагогічних і міжособистісних повідомлень присвячені праці Н.Д. Арутюнової, Б.Ф. Баєва, Л.В. Долинської, М.І. Жинкіна, Е.Л. Носенко, Г.М. Сагач, Н.В. Чепелевої та ін.

Лихослів'я як соціокультурний феномен у своїх роботах висвітлювали Б.А. Успенський, Д.С. Ліхачов, І.С. Кон, В.Л. Леві, В.І. Жельвіс. Приділяючи увагу особливостям функціонування лихослів'я у мовленні різних етнічних груп, вивчаючи його функції, ці науковці однак не досліджували використання лихослів'я в міжособистісному спілкуванні дорослого і дитини, вчителя і учня.

На жаль лихослів'я довгий час не розглядалося в якості реально існуючої психолого-педагогічної проблеми, тому й не ставилось питання про його спеціальне дослідження. Проте, поширення і більш вільний прояв лихослів'я в мовленнєвій культурі підростаючого покоління досить рельєфно відтворює особливості процесу його соціалізації на сучасному етапі розвитку нашого суспільства.

Феномен лихослів'я до цього часу вивчався переважно опосередковано у ракурсі більш

глобальних проблем — агресивної, конфліктної поведінки, важковиховуваності, як соціокультурне явище. Проте спеціальні психолого-педагогічні дослідження лихослів'я не отримали поширення у вітчизняній науці: відсутні є чіткі уявлення про лихослів'я як психологічний феномен, недостатньо з'ясованою залишається його природа, додаткової розробки потребує класифікація лихослів'я. На особливу увагу та вивчення заслуговує з'ясування психолого-педагогічних причин закріплення звички лихословити, особливості прояву у мовленні учнів та вчителів. Крім того, з огляду на значне поширення лихослів'я, важливо намітити шляхи попереджувальної роботи з ним. Невизначеність означеної проблеми як у теоретичному, так і у практичному плані та об'єктивна необхідність профілактики лихослів'їв у міжособистісному спілкуванні зумовили вибір **теми** дисертаційного дослідження: "Психолого-педагогічні причини лихослів'я та особливості його прояву у шкільному середовищі". Тема закординована Радою АПН в Україні в галузі педагогіки і психології (протокол № 4 від 29.03.2001 року).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Даний напрям дослідження має зв'язок з державною науковою темою "Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх педагогів до статевого виховання дітей та юнацтва як передумови формування особистості сім'янина" (реєстраційний номер 0100И002413), яка розробляється професорсько-викладацьким складом Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зрозуміло, що дослідити проблему лихослів'я та шляхів його попередження можливо тільки через узгодження даних досліджень суміжних з психологією наук: етики, естетики, лінгвістики, філології та ін. Кожна з цих наук розглядає лихослів'я своїм способом, застосовує свою систему понять. Ми вважаємо, що психолого-педагогічний підхід до вивчення лихослів'я полягає, насамперед, у з'ясуванні зовнішніх і внутрішніх причин, що породжують його поширення серед учнів, у визначенні особливостей його прояву в шкільному середовищі, а також розробці наукових рекомендацій щодо його попередження і подолання.

Виходячи з актуальності проблеми, **об'єктом** дослідження обрано лихослів'я як вербалізовану форму вияву негативного ставлення однієї людини до іншої, його **предметом** — психологічно шкідливі та педагогічно недоцільні форми професійного і міжособистісного спілкування у системі вчителі – батьки – школярі.

Мета дослідження — з'ясувати психолого-педагогічні причини та особливості прояву лихослів'я в шкільному середовищі.

Гіпотеза дослідження:

- 1) ситуація соціокультурного розвитку провокує поширення лихослів'я серед дорослих і формування звички лихословити серед школярів;
- 2) поширення лихослів'я серед школярів є наслідком недостатнього рівня психолого-педагогічної підготовленості вчителів як вихователів і низької психолого-педагогічної культури батьків, що виявляє себе в об'єктному ставленні до дитини як до засобу, а не мети виховної роботи;
- 3) існує індивідуально-психологічна схильність до засвоєння і використання лихослів'їв у практиці мовленнєвого спілкування дорослих і дітей.

Ми поставили перед собою такі **задачі** дослідження:

1. Здійснити науково-психологічний аналіз феномену лихослів'я.
2. Дослідити психолого-педагогічні причини лихослів'я.
3. Виявити особливості прояву лихослів'я у взаємодії дорослих (вчителів, батьків) і школярів.
4. Визначити шляхи психолого-педагогічної профілактики і корекції лихослів'я серед

школярів.

Методи дослідження. Застосовувались методи теоретичного дослідження, спостереження, анкетування, бесіда, сюжетно-рольова гра, методи математико-статистичної обробки даних.

Теоретичною та методологічною основою в нашому дослідженні виступили принципи детермінізму, єдності свідомості і діяльності, системний підхід до аналізу психічних явищ (Б.Ф. Ломов), знання про закономірності психічного розвитку особистості (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко), зокрема про особливості розвитку свідомості і самосвідомості (М.Й. Боришевський, П.Р. Чамата), положення про людину як суб'єкта життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлинський, В.О. Татенко, З.С. Карпенко) та ін.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів. У роботі вперше були отримані і теоретично узагальнені емпіричні дані про психолого-педагогічні причини і особливості прояву лихослів'я в шкільному середовищі. Лихослів'я розглядається як специфічний психолого-педагогічний критерій оцінки характеру взаємодії вчителя й учня та важливий показник психологічного стану і соціальної ситуації розвитку підростаючої особистості. Здійснено спробу класифікації лихослів'їв, які мають місце у спілкуванні дітей і дорослих.

Практичне значення одержаних результатів. Результати проведеного дослідження можуть бути використані при оцінці соціальної ситуації розвитку учнів, психологічних умов їх виховання. Дані про причини і наслідки поширення лихослів'я, особливості їх прояву, запропоновані попереджувально-корекційні заходи можуть використовуватися при розробці планів виховної роботи, підготовці і проведенні виховних заходів, що буде сприяти розвитку культури мовленнєвого спілкування в шкільному середовищі, а також у спілкуванні між учнями і батьками.

Апробація та впровадження дослідження. Зміст головних положень та результатів дослідження обговорювався на звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (1997–2001 р.), на науково-методичному семінарі "Людська сексуальність. Гендерні проблеми. Стратегії статевого виховання дітей" (20–22 березня. Тернопіль, 2000), на міжнародній конференції "Вона та він у змісті гуманітарної освіти" (Тернопіль, 2000), на науково-практичній конференції "Сучасна родина в системі самовідтворення української нації" (Івано-Франківськ, 2001). Теоретичні положення, результати експериментального дослідження та корекційного блоку використовувались у роботі класних керівників та психологічних служб Галицького коледжу (довідка № 208/02 від 24.05.2001 р.) і загальноосвітньої школи № 6 (довідка № 533 від 17.05.2001 р.) м. Тернополя.

Головною базою дослідної роботи були загальноосвітні школи № 2, № 6, № 7, № 13 м. Тернополя, а також Галицький коледж (м. Тернопіль).

Вірогідність наукових результатів і обґрунтованості висновків забезпечувались: теоретичним аналізом проблеми, відповідністю методів вивчення меті і завданням дослідження; використанням стандартизованих методик, валідність і надійність яких доведена; поєднанням кількісного і якісного аналізу експериментальних даних, використанням методів статистичної обробки матеріалу.

Публікації. Матеріали дослідження знайшли своє відображення у 6 наукових статтях автора. Всі праці одноосібні, з них 4 статті – у фахових збірниках, затверджених ВАК України.

Об'єм і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та семи додатків (загальний обсяг — 208 сторінок).

Основний зміст роботи викладено на 177 сторінках машинописного тексту. У дисертації міститься 11 таблиць. Список використаних джерел включає 190 найменувань, у тому числі 10 іноземних робіт.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначається його об'єкт, предмет, мета, формулюються гіпотеза та завдання, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертації, наведено відомості про апробацію та впровадження дослідження, описано структуру дисертаційної роботи.

У першому розділі "Теоретико-методологічні аспекти психологічного дослідження феномену лихослів'я" розкривається психологічна сутність досліджуваного явища. Констатується, що у психологічній науці відсутні спеціальні дослідження проблеми лихослів'я. Проте, зауважується, що певні теоретичні узагальнення зроблено Н.Д. Арутюновою, Д.С. Ліхачовим, Б.А. Успенським, В.С. Елістратовим, В.І. Жельвісом, Е.Л. Носенко.

Традиційно лихослів'я розглядають як вияв агресії (вербальної). Однак, лихослів'я може бути і не агресивного характеру, а лише примітивною формою афективного мовлення, що не потребує спеціальної мотивації (О.Р. Лурія). Лихослів'ями можна вважати слова і цілі висловлювання, які знецінюють і десуб'єктивізують особистість.

Дослідження генезису лихослів'я виявило, що первинно воно слугувало засобом вияву агресивного ставлення, сублімацією фізичної агресії. Отже, лихослів'я не агресивного характеру є похідними від агресивних і з'явилося дещо пізніше у процесі соціогенезу. Онтогенез лихослів'я визначається культурним середовищем, яке формує потреби індивіда, мотиви його поведінки, способи когнітивної обробки інформації, а також розвитком свідомості і самосвідомості. Дошкільник, як правило, використовує дражнилки, молодший школяр болісно сприймає ті слова, які знецінюють його як довільного виконавця вимог учителя. Проте, у своєму мовленні вони не користуються сарказмом і злою іронією з метою образи. Підлітки найбільш чутливі до вульгаризмів і до лихослів'їв, які зменшують їх дорослість, знецінюють їх як товаришів. Старший школяр болісно реагує на слова, які висміюють його інтелектуальну та соціальну неспроможність. Його, як і підлітка, ображають сарказм та зла іронія. Використання лихослів'я з метою образи, а також сприйнятливості до лихослів'я пов'язані з етапом розвитку, провідним видом діяльності.

Психологічну природу лихослів'я можна описати з точки зору різноманітних психологічних підходів та теорій: діяльнісного, психоаналітичного, еволюційно-генетичного, гуманістичного, фрустраційної теорії та теорії соціального наuczіння. З позицій класичного психоаналізу (З. Фрейд) та еволюційно-генетичного підходу (К. Лоренц) лихослів'я розглядається як вроджений інстинкт. Неофрейдизм (Е. Фромм) поряд із вродженими чинниками визнає вплив соціуму на розповсюдження "ментального садизму". Фрустраційна теорія агресії робить акцент на несприятливих життєвих ситуаціях (Дж. Доллард, Л. Берковіц, Х. Кауфман), однак, Л. Берковіц зазначає, що поведінка фрустрованого індивіда залежить і від індивідуальних особливостей: емоційних, когнітивних, а також від сформованих звичок. Прихильники культурно-історичного підходу (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, О.О. Леонт'єв та ін.) як і прибічники теорії соціального наuczіння (А. Бандура та ін.), визнаючи залежність поведінки індивіда від зовнішніх і від внутрішніх детермінант, наголошують на тому, що

мовленнєва поведінка повинна регулюватись і контролюватись людиною у всіх її проявах. Ми також дотримуємось цієї точки зору. Адже мовлення, у яких би формах воно не виявлялось, є суспільно обумовленим явищем. Оволодіння людською мовою як певною знаковою системою поза людським суспільством неможливо. Лихослів'я не є природною ознакою людини, але інтеріоризованою і індивідуально перетвореною формою вияву її негативного (агресивного) ставлення до інших і самої себе за умови нездатності зробити це у культурний цивілізований спосіб.

У роботі детально досліджено педагогічно-психологічні причини лихослів'я. Серед чинників, що призводять до закріплення звички лихословити, чільне місце посідають педагогічно-соціальні. Аналіз літератури (А. Бандура, В.М. Мясіщев, В.М. Оржеховська, В.А. Семиченко, В.С. Заслуженюк, І.В. Козубовська, В.С. Мухіна та інші) вказує на те, що комунікативна поведінка батьків, вчителів, однолітків навчає школяра різноманітним видам лихослів'я. Засвоєння цієї звички відбувається завдяки психологічним механізмам навіювання, наслідування, соціального наuczіння, психічного зараження тощо.

Підсилюють цей процес соціальні фактори: негативний вплив засобів масової інформації (ЗМІ), а також відповідні негативні соціокультурні стереотипи (ставлення до лихослів'я у суспільстві). Індивідуально-психологічні чинники лихослів'я це: агресивність, особливості розвитку емоційно-мотиваційної сфери, несформовані вольові якості особистості, наявність специфічних механізмів психологічного захисту. Існують і медико-біологічні і медико-психологічні причини лихослів'я: стан здоров'я, власне психічні відхилення (синдром Туретта). Однак, усі перераховані причини лихослів'я є онтично похідними від неможливості людини (дорослої чи малої) бути повноцінним суб'єктом свого життя (В.О. Татенко), що у свою чергу обумовлюється: генетичною деформацією суб'єктного ядра; прижиттєвою травматизацією суб'єктного ядра; тим, що окремих суб'єктний механізм не отримав належного розвитку в онтогенезі; соціальною ситуацією розвитку, яка обмежує суб'єктну активність індивіда; специфічною життєвою активністю, яка викликала гіпертрофований розвиток одного із суб'єктних механізмів і пригнітила інші; тим, що діяльність і способи поведінки суб'єкта викликають постійний конфлікт із самим собою; неадекватним оцінюванням себе, що призводить до суб'єктного дискомфорту; тим, що індивід не бачить перспективи самовдосконалення тощо.

Важливе теоретико-методологічне значення має виокремлення класів лихослів'їв. Ця процедура дозволяє не тільки впорядкувати нагромаджений емпіричний матеріал, але й може прислужитися розробці попереджувальних і корекційних заходів щодо подолання звички лихословити. Нами проаналізовано класифікації Н.Д. Арутюнової (мовознавство), Е.М. Галкіної-Федорук та І.П. Грідіна (психолінгвістика), функціональну класифікацію лихослів'їв В.І. Жельвіса (соціологія), класифікацію брутальних висловлювань І.С. Кона (соціологія). У дослідженні запропоновано класифікації лихослів'їв: за способом висловлювання, за рівнем усвідомлення, за характером висловлювання, за наявністю мети образити, за наявністю провокуючих ситуацій, за намірами індивіда, за рівнем опосередкованості.

На основі аналізу і узагальнення поданих у науковій літературі даних виявлено, що лихослів'я може бути засобом інтеріоризації дії та екстеріоризації емоцій; лихослів'я є культурно-обумовленим і національно-специфічним; визначається індивідуальною системою значень; лихослів'я засуджує особистість взагалі, а не конкретний вчинок; заперечує можливість пізнання людиною навколишнього світу; десуб'єктивізує особистість; лихослів'ям заперечуються етичні норми і правила, що є прийнятими в суспільстві. Проте основними критеріями, що визначають лихослів'я, є можливість заподіяння шкоди і порушення існуючих етичних норм.

У другому розділі "Психолого-педагогічний аналіз проявів лихослів'я і факторів, що їх

спричинюють" описано програму, процедуру і результати емпіричного психологічного дослідження лихослів'я. Організуючи констатуючий експеримент, ми ставили собі за мету якомога повніше дослідити особливості прояву лихослів'я у шкільному середовищі та сім'ї, виявити ситуації що його провокують, ставлення учнів до лихослів'я як засобу впливу на їх поведінку та навчання, встановити зв'язок між лихослів'ям та індивідуальними психологічними характеристиками досліджуваних. Умовами емпіричного дослідження передбачалось анонімне анкетування учнів 8-11 класів, вчителів і батьків на предмет з'ясування характерних для них проявів лихослів'я, а також анонімне анкетування, яке б дозволило виявити ситуації, що провокують лихослів'я. Для отримання достовірних відповідей змінювалась форма одних і тих же за змістом запитань. Деяким запитанням надавалось проєктивне звучання ("Якби ти був вчителем, то якими б словами ніколи б собі не дозволив звертатися до учнів?")

Індивідуально-психологічні характеристики досліджувались за такими методиками: А. Басса – А. Даркі (адаптація А.К. Осницького) на виявлення видів агресії (учні та вчителі), К.Н.Томаса (адаптація Н.В. Грішиної) на з'ясування стилю взаємодії у конфліктній ситуації (учні та вчителі), "Тест шкільної тривожності" Філіпса, дослідження емпатії І.М. Юсупова (вчителі), шкала самооцінки мотивації схвалення Д. Мерлоу і Д. Крауна (вчителі).

З'ясовано, що лихословить 96% , а до грубої лайки вдається 55% досліджуваних нами учнів. Більшість дівчат вживає весь репертуар брутальної лексики. На думку 66% опитаних учнів до них лихословлять батьки; 48% проанкетованих батьків підтвердили думку школярів із них 9% зізнались, що можуть використовувати і нецензурні лихослів'я. 58% батьків визнали, що їхнє найближче сімейне оточення також лихословить. Більше половини опитаних учнів вказали на лихослів'я з боку вчителів. Вчителі у 40% відповідей зазначили, що лихословлять до учнів. Якісний аналіз проявів учнівських, вчительських, батьківських лихослів'їв доводить, що вони засуджують не вчинок, а особистість загалом, висміюють і принижують її. Констатуючий експеримент дав значний фактичний матеріал, що стосується тих слів, які вживаються у якості лихослів'їв.

Прояви учнівських лихослів'їв класифіковано за такими ознаками: "тіло", "зовнішність", "розум", "темперамент", "характер", "соціальний статус", "національність", "імена власні", "тваринний світ", "психопатологія", "кримінал". У зазначені групи входять як цензурні, так і не цензурні лихослів'я. Отриманий емпіричний матеріал наведено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Прояви лихослів'я у середовищі учнів

Перелік ознак Приклади лихослів'я

тіло і зовнішність *каліка, урод, косий, рижий, кривий, дистрофік, жиртрест, каланча, шланг, тріска* тощо

Розум *дурень, придурок, дебіл, даун* тощо

Темперамент *тормоз, гальмо, ручник, електровіник* тощо

Характер *странний, лох, слабий, клин, штурпак, лопух* тощо

психопатологія *ідіот, кретин, псих, шизик, дегенерат* тощо

національність *чукча, молдаван, чурка, жидяра* тощо

тваринний світ *корова, свиня, баран, мавпа, скотина, бидляк* тощо

Кримінал, лихі побажання *фуфло, падло, пішов у пень, штовхай вагони* тощо

соціальний статус *чмо, шестірка, бомж, дикий* тощо

Прояви батьківських лихослів'їв виділено за такими ознаками, як: невихованість (неслухняність), приниження розумове, приниження тілесне, сексуальні порівняння,

непридатність до роботи, невдячність, приниження через екскреторні порівняння, психопатологічні приниження, інфекційні порівняння, натальні приниження, звинувачення в мучительстві, демонологічні порівняння, знецінення загальне, тваринні порівняння, і подано в таблиці 2.

Таблиця 2.

Типові прояви батьківського лихослів'я

Перелік ознак	Приклади лихослів'я
невихованість	<i>безсовісний, брехун, егоїст, неряха, бруднуля</i> тощо
приниження розумові	<i>неук, бовдур, йолоп, тупак, дурний пеньок</i> тощо
приниження тілесні	<i>недоросток, недомірок, здоровило, калічне</i> тощо
порівняння сексуальні	<i>иллюха, гуляща, вулична, пройда</i> тощо
непридатність до роботи	<i>ледащо, нездара, нероба, розтяпа, безруке</i> тощо
невдячність	<i>дармоїд, нахлібник, паразит, трутень</i> тощо
порівняння екскреторні	<i>гімняр, засранець, сцикун, шмаркач</i> тощо
приниження натальні	<i>виродок, недоносок, помилка природи</i> тощо
загальне знецінення	<i>нещастя, невдаха, непотріб, гниль, гідота...</i>
інфекційні порівняння	<i>зараза, мікроба, холера</i> тощо.

Прояви вчительського лихослів'я розбито на такі групи: констатація природної нездатності до навчання, констатація невихованості, констатація загального неприйняття учня як людини, тваринні порівняння, психопатологічні приниження, екскреторні приниження, сексуальні порівняння у м'якшому варіанті, ніж батьки, звинувачення у відбиранні сил тощо. Отриманий емпіричний матеріал стосовно перших трьох груп подано у таблиці 3. Лихослів'я, що входять до решти виділених груп повторюють учнівські і батьківські.

Таблиця 3.

Типові прояви вчительського лихослів'я

Перелік груп	Приклади лихослів'я
констатація природної нездатності до навчання	<i>придурок, бовдур, тупий, недоумок, бездарний, пеньок, темний ліс, чайник, дебіл у квадраті, тупоголовий, кодро придурків, доходить як до осла, телепень, нездара</i> тощо
констатація невихованості	<i>нахаба, неслух, брехун, ледащо, паскуда, хами, татари, баби базарні, свині, невмите опудало, фашисти, сволота, своєю поведінкою ти виказуєш культуру своїх батьків</i> тощо
неприйняття учня як людини	<i>чмо, зараза, потвора, мразь, гниль, гідота</i> тощо

Виявилось, що вчителями та батьками на адресу дитини висловлюються такі вирази, які формально не вважаються лихослів'ями. Однак, саме ці висловлювання нерідко виступають тими "лихими словами", які спричинюють сильний деструктивний вплив на психіку дитини. Слід зазначити, що приклади таких висловлювань наводили лише учні. У зв'язку із цим у роботі запропоновано класифікацію лихослів'їв на основі структурно-функціональних уявлень про людину як суб'єкта життєдіяльності (В.О.Татенко): "екзистенціальні" ("Здохла б як була мала", "Краще б я тебе не народила", "Ти тут нікому не потрібний"), "інтенціальні" ("Чому ти не хочеш стати людиною?", "Ти сам не знаєш чого хочеш", "Твоє майбутнє я бачу в оранжевій жилетці"), "потенціальні" ("Ти виростеш таким же дурним (ледарем, п'яницею) як твій батько"), "віртуальні" ("Цей ніколи не дасть собі ради", "Просто не знаєш, чого від нього чекати"), "актуальні" ("Скільки вб'єш — стільки в'їдеш"), "рефлексивні" ("Робить як мокре горить", "Писала писака, що не розбере й собака", "Від твоєї відповіді можна заснути"), "експеріментальні" ("Об нього як об стінку горохом", "У нього нічого не тримається у голові") групи лихослів'їв.

У констатуючому експерименті виявлено такі особливості прояву учнівського лихослів'я: лихослів'ями вважаються слова молодіжного сленгу ("блін", "задовбав", "капец"), лихослів'ями вважаються усі слова, що завдають душевних страждань, у міжособистісному спілкуванні лихослів'я вживаються як із наявними ворожими почуттями, так і без них. Часте вживання лихослів'їв змінює до них поріг чутливості і тоді вони сприймаються як щось буденне і звичне. Нецензурні лихослів'я часто використовуються у якості вигуку.

Лихослів'я на адресу дитини з боку дорослого висловлюються у тих випадках, коли та поводить, на його думку, негідним чином. Проте, за свідченням 50% старшокласників, лихослів'я на їх адресу сприймається ними як вияв агресії і породжує бажання чинити опір дорослому і навіть помститися за образу, а отже позитивних змін у поведінці не несе.

Використання нецензурних лихослів'їв до дітей і у присутності дітей негативно відбивається на гендерній соціалізації їх особистості. Спотворюються уявлення про міжстатеві взаємовідносини, статевою рольову поведінку та ідентичність, нав'язуються відповідні негативні стереотипи.

Отже, констатуючим експериментом було доведено існування лихослів'їв у шкільному середовищі, підтверджено припущення щодо впливу найближчого соціального оточення на процес закріплення звички лихословити, з'ясовано особливості прояву лихослів'їв у шкільному середовищі. Усе це вимагало відпрацювання науково-методичних рекомендацій, які б сприяли попередженню та подоланню цієї негативної звички.

У третьому розділі "Психолого-педагогічна профілактика та корекція проявів лихослів'я у взаємодії дітей і дорослих" нами був розроблений комплекс корекційно-попереджувальних заходів для учнів, вчителів та батьків. Добір, композиція та застосування психолого-педагогічних вправ і завдань здійснювалися з урахування можливості їх впливу на мотиваційно-операційні структури особистості. Корекційна робота будувалась шляхом організації спеціальних видів спільної діяльності учнів і залучення до неї значущих для них осіб. В процесі корекційно-профілактичної роботи використовувалися ідеї і прийоми проведення активного соціально-психологічного навчання (Т.С. Яценко). Тому, заходи, які застосовувалися нами у формуючій частині експерименту було розбито на дві групи: загальні і спеціальні.

До загальних заходів ми віднесли: випуск стінної газети "Слово", проведення загальних шкільних зборів, присвячених проблемі засилля у мові лихослів'їв, запровадження "штрафів совісті", широкомасштабне залучення учнів школи до участі у художній самодіяльності: декламування віршів, гуморесок, вокальні виступи, створення вчительсько-учнівського драматичного гуртка "Прем'єра". Також учням школи замовлено у типографії єдиний щоденник, у якому на сторінці "Права і обов'язки учня" звернуто увагу на лихослів'я. Загальні заходи з подолання лихослів'я мали за мету розширення активного і пасивного словника учнів, а також актуалізацію проблеми подолання лихослів'я в їх свідомості.

До спеціальних заходів віднесено заняття, які організовано за певними сценаріями з використанням таких методичних засобів: бесіда, групова дискусія, аналіз ситуації, рольова гра, проєктивний малюнок, різноманітні вправи. Корекційна робота з подолання лихослів'я у середовищі старших школярів проводилась у колі однолітків. Наявність зворотного зв'язку у групі дозволило учням усвідомити і оцінити прояви своїх нетактовностей і грубощів у ситуаціях міжособистісного спілкування, сприяло виробленню рефлексії у системі учень-учень, стимулювало розвиток емпатії.

Для роботи з учнями було розроблено і запроваджено тренінг "Мова – дзеркало душі", для вчителів – семінари з елементами тренінгу, для батьків – тематичні збори, які

включали психокорекційні вправи.

Будуючи свою систему корекційно-профілактичних заходів для учнів, вчителів та батьків, ми брали до уваги такі ключові моменти.

1. Оскільки дане явище надзвичайно "живуче" і заборонити його неможливо, слід формувати морально-психологічну позицію щодо його неприйняття і засудження.. З цією метою були проведені спеціально підготовлені тематичні бесіди.

2. Щоб допомогти уникати в напружених, психотравмуючих ситуаціях (коли хочеться вилаятись) використання лихослів'їв, ми навчали учнів, батьків і вчителів техніки "Я-повідомлень" і "Ти-повідомлень", які дають змогу вербалізувати негативні емоції, уникаючи лихослів'їв.

3. Деякі вправи були спрямовані на те, щоб навчити "бачити" своє лихослів'я і зрозуміти, що воно також боляче травмує інших, тобто сприяли розвиткові рефлексії.

4. Як правило, лихослів'я лунають, коли хтось не в змозі впоратись із власними емоціями, або ж коли не уважний до емоцій іншого. Щоб уникати таких ситуацій, ми навчали досліджуваних певним релаксаційним вправам і вправам, які розвивають вміння розпізнавати чужі емоції, розвивають емпатію.

Залучення найближчого соціального оточення до корекційно-профілактичної роботи сприяло позитивному результату. Увага до проблеми з боку вчителів та батьків, як безпосередня, так і опосередкована сприяла мінімізації психотравмуючих ситуацій, розширенню пасивного і активного словникового запасу учнів, який виключав лихослів'я.

На контрольному етапі дослідження було проведено порівняльні підсумкові зрізи з метою виявлення ефективності розробленої експериментальної методики зниження рівня вживаності лихослів'їв у мовленні старшокласників.

Обчислення t-критерію Стьюдента виявило, що різниця між даними експериментальної і контрольної групи є достовірною ($t=5,38$), на рівні значущості $P \leq 0,05$.

Якісний аналіз відповідей на запитання анкети дозволив виявити наступні факти.

1. При відповіді на перше запитання (Ти лихословиш?) більшість учнів експериментального класу зауважили, що лихословлять іноді, намагаються не лихословити.

2. Серед учнів експериментального класу не зафіксовано відповідей, що вони лихословлять тому, що це "круто", щоб показати себе дорослими. Однак залишились відповіді, що лихослів'я викликається через злість, роздратування, образу, коли не справляєшся із негативними емоціями. (Запитання "Чому ти лихословиш?")

3. Учні експериментального класу навели менше прикладів нецензурних лихослів'їв. Якщо ж нецензурні лихослів'я наводились у якості прикладу, то значна частина учнів позначала їх першою і останньою літерами, або ж писали слово "матюки". (Запитання "Які лихослів'я ти використовуєш у своїй мові?")

4. 2/3 учнів експериментального класу зауважили, що люди, які надто лихословлять, виявляють низький рівень культури, вихованості, розвитку ("вони грубі і невиховані", "аморальні", "не поважають ні себе, ні інших", "вони нерозвинуті"), зазначили, що до таких людей слід ставитись із недовірою. (Запитання "Твоє ставлення до людей, які ображають інших за допомогою лихослів'я і часто лихословлять без причини?")

Наведені факти свідчать про те, що у свідомості учнів відбулися зміни: зникло ставлення до лихослів'я як до безневинного явища, виникло розуміння того, що мовлення вихованої людини повинно бути без лихослів'їв і у повсякденному житті слід його уникати.

Загальні заходи по попередженню лихослів'я сприяли зниженню його рівня і в учнів контрольної групи.

Зміни у ставленні до лихослів'я відбулись і у свідомості вчителя. Вважаємо, що цьому

сприяла не тільки участь вчителів у тренінг-семінарах, але й запровадження загальних заходів з попередження лихослів'я серед учнів, у підготовці і проведенні яких вчителі брали активну участь.

Отже, у значної частини учнів і вчителів відбулися позитивні зміни протягом занять. Проте подібні заняття необхідно систематично проводити й надалі для того, щоб ці позитивні зміни були закріплені на рівні мотиваційних і операційних структур психіки, а також тому, що лихослів'я, на жаль, має здатність до самовідновлення і поширення. Таким чином система тренінгових занять була спрямована на: гармонізацію і гуманізацію взаємостосунків у системах дитина-дитина, дорослий-дитина, як суб'єктно-суб'єктних за своєю сутністю; розширення можливостей і навичок необразливого спілкування; вироблення морально-психологічної позиції нетерпимості до лихослів'я.

ВИСНОВКИ

У дисертації дано теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в психологічному аналізі феномену лихослів'я, з'ясуванні психолого-педагогічних причин вкорінення його у мовленні; розроблено та апробовано комплекс попереджувально-корекційних заходів для учнів, вчителів та батьків, що знижує рівень лихослів'я у мовленні, сприяє гуманізації міжособистісної взаємодії. Результати дослідження свідчать про виконання поставлених завдань, на підставі чого сформульовані такі положення:

1. Здійснений теоретичний аналіз лихослів'я дозволяє стверджувати, що його можна описати за допомогою різноманітних психологічних термінів і понять. В залежності від ситуації мовлення воно буває агресивного і не агресивного характеру; від рівня усвідомлення його мовцем – усвідомлюваним і неусвідомлюваним. Визначальною характеристикою лихослів'я є можливість заподіяння шкоди, спричинення негативного впливу. Отже, лихослів'я можна визначити як слова, що спричиняють моральні і фізичні страждання і порушують існуючі норми культурного спілкування. Лихослів'я найбільше пов'язане з емоційно-мотиваційною сферою особистості, а отже, воно є вербальною формою вияву, екстеріоризації негативних почуттів, емоцій, намірів, настановлень людини у ситуаціях, коли фізична дія є неможливою.
2. Особливості сприймання і застосування інвективної лексики залежать від особливостей розвитку свідомості і самосвідомості індивіда, системи його цінностей. Негативний вплив лихослів'їв буде тим більшим, чим суттєвішою для реципієнта буде властивість, що знецінюється. Найбільш дошкульними і образливими виступають лихослів'я, які знецінюють природні, душевно-духовні, власне суб'єктні властивості і кондиції людини.
3. Вивчення генезису досліджуваного явища вказує на те, що лихослів'я виникло як можливість вербальної сублімації фізичної агресії.
4. Найбільш адекватно психологічна природа лихослів'я пояснюється з позицій психологічної теорії діяльності і теорії соціального наuczіння. Визнаючи вплив як індивідуальних, так і соціальних факторів на закріплення звички лихословити, ці теорії віддають перевагу факторам соціальним і базисні положення цих теорій стверджують можливість вдосконалення комунікативної взаємодії і необхідність контролю індивіда над своїм мовленням.
5. Лихослів'я вивчається рядом наук. Аналіз більшості наведених в різних джерелах визначень та класифікацій лихослів'їв дозволив встановити, що вони не можуть бути ефективно використаними в психолого-педагогічній науці і практиці. Перспективними для педагогічної психології є визначення і класифікації лихослів'їв, що враховують

мотиви, наміри індивіда, дають йому певну психологічну характеристику, вказують на сфери суб'єктної травматизації, які можуть виступити своєрідною мішенню для лихослова.

6. Соціальна ситуація розвитку, в якій перебувають учні, сприяє розповсюдженню у їх мовленні лихослів'їв. Негативний вплив здійснює найближче соціальне оточення дитини, а також ставлення до лихослів'я у суспільстві. Кількісний аналіз зібраного емпіричного матеріалу підтвердив вплив найближчого соціального оточення дитини на закріплення звички лихословити.

7. Важливу роль у поширенні і закріпленні звички лихословити відіграють індивідуально-психологічні фактори: агресивність, тривожність, нездатність керувати своїми психічними станами, нерозвиненість емпатії, а також недорозвиненість мовленнєвої функції, обмежений запас слів, складності у конструюванні і висловлюванні думок тощо.

8. Аналіз особливостей прояву лихослів'їв у середовищі старших школярів засвідчує про недостатній розвиток етичних і естетичних переконань, недостатній рівень розвитку навичок мовлення, рефлексії і емпатії.

9. Особливості прояву вчительських і батьківських лихослів'їв, аналіз ситуацій, що їх спричинює вказує на недостатню їх компетентність як вихователів, невміння керувати своїм емоційним станом, будувати суб'єкт-суб'єктні взаємостосунки з дитиною, на нерозвиненість рефлексії і недостатній рівень емпатії.

10. Лихослів'я справляє негативний вплив на різноманітні сфери особистості дитини: емоційно-вольову, когнітивну, сексуальну, що, у свою чергу, створює дефіцит суб'єктного розвитку.

11. Формування етико-естетичних диспозицій, компетентності у спілкуванні, розвиток рефлексії та емпатії, розширення психологічних навичок керування своїми станами здійснює позитивний вплив на мовленнєву культуру особистості. Такий вплив слід здійснювати комплексно: на дитину і її найближче соціальне оточення.

12. Оскільки це явище важко піддається викоріненню, попереджувально-корекційну роботу серед учнів, учителів і батьків слід проводити систематично і комплексно.

Проведене дослідження не вичерпує всіх питань проблеми засилля лихослів'я в мовленні дорослих та дітей. Перспективи подальшої роботи ми вбачаємо у поглибленні і розширенні напрямів дослідження, розробці науково обґрунтованих програм діагностики та корекції лихослівного слововживання у мовленні учнів. Одним із можливих шляхів попередження лихослів'я у мовленнєвій поведінці учня є підвищення психологічної культури і педагогічної майстерності його учителів та батьків, найближчого значущого соціального оточення, що може бути реалізованим за допомогою спеціально розроблених тренінгів культури поведіння і особистісного зростання, зорієнтованих на психологічні вимоги професійного і міжособистісного спілкування. З вивченням цих питань пов'язана подальша робота щодо попередження і подолання лихослів'я та гуманізації міжособистісного спілкування в шкільному середовищі.

Основні публікації за матеріалами дисертаційної роботи

1. Ширококорядюк Л. А. Лихослів'я в сім'ї та школі: психолого-педагогічний аспект // Практична психологія та соціальна робота, 1999. – №8 – С. 19-22.
2. Ширококорядюк Л. А. Психолого-педагогічні детермінанти лихослів'я // Психологія. Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. – Випуск 1 (8). – С. 79-83.
3. Ширококорядюк Л. А. Лихослів'я як соціокультурний та психологічний феномен // Психологія. Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. – Випуск 2

- (9), Частина 1. – С. 104-111.
4. Ширококорядюк Л. А. Психологическая природа сквернословия // Психология. Збірник наукових праць. НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – Випуск 13. – С. 125-134.
 5. Ширококорядюк Л. А. Исторична природа лихослів'я з огляду на культуру виховання підростаючого покоління // Психология на перетині тисячоліть: ВЗ т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 3. – С. 552-559.
 6. Ширококорядюк Л. А. Лихослів'я в сім'ї та школі: гендерний аспект // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка, 2000. – № 4. – С. 47-50.

АНОТАЦІЇ

Ширококорядюк Л. А. Психолого-педагогічні причини лихослів'я та особливості його прояву у шкільному середовищі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2001.

У дисертації в узагальненому вигляді представлені результати дослідження психолого-педагогічних причин і особливостей прояву лихослів'я в шкільному середовищі. Здійснено аналіз психологічної природи лихослів'я, запропоновані варіанти класифікації лихослів'їв. Встановлено, що найбільш дошкульними і образливими виступають лихослів'я, які знецінюють природні, душевно-духовні, власне суб'єктивні властивості і кондиції людини. Кількісний і якісний аналіз емпіричних даних дозволив встановити особливості прояву лихослів'їв у шкільному середовищі та у сім'ї. У ході експериментального дослідження з'ясовано ситуації, що провокують поширення лихослів'їв серед учнів. У психодіагностичному дослідженні встановлено залежність інвективної поведінки від індивідуально-психологічних особливостей досліджуваних (агресивності, тривожності, способу реагування у конфліктній ситуації, емпатії тощо). Теоретично обґрунтовані та експериментально апробовані методичні засоби профілактики та корекції лихослів'їв.

Ключові слова: лихослів'я, агресія, міжособистісне спілкування, психолого-педагогічні причини і особливості прояву лихослів'я, шкільне середовище.

Ширококорядюк Л. А. Психолого-педагогические причины сквернословия и особенности его проявлений в школьной среде. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2001.

Настоящее исследование направлено на изучение психолого-педагогических причин сквернословия, а также на выявление его характерных проявлений в школьной среде. Актуальность исследования определяется установленным фактом возрастающей инвективизации речевого общения среди школьников, а также необходимостью определения научно-обоснованных средств профилактики и преодоления этого негативного явления.

На основе теоретического анализа и экспериментального изучения проблемы в работе установлена психолого-педагогическая природа изучаемого явления. Сквернословие определяется как вербальная форма экстерииоризации негативных чувств, эмоций, намерений, установок человека в ситуациях, когда физическое действие полностью или частично заблокировано.

Изучая психологическую природу сквернословия, мы исходили из того, что присвоение речевой культуры, ее интериоризация совершается конкретным человеком как субъектом психической жизни, который способен выборочно относиться к любым образцам

речевого поведения.

В работе показано, что социальная ситуация развития современного школьника непосредственно влияет на использование в речи сквернословий. Употребление сквернословия закрепляется благодаря влиянию ближайшего социального окружения: оно имеет "семейные корни", усвершенствуется в процессе неформального общения в разновозрастных компаниях и в кругу ровесников, как в условиях "улицы", так и в школьной среде. Усиливает данный процесс засилье агрессии и сквернословия в СМИ, попустительское и равнодушное отношение к данному явлению в нашем обществе. Имеются также и индивидуальные причины, которые детерминируют сквернословие: склонность к агрессии, неблагополучие в развитии эмоциональной сферы, недоразвитие мотивационно-волевой сферы, механизмы психологической защиты, акцентуации характера. На основании эмпирического исследования установлено, что 66% опрошенных учеников ответили, что родители сквернословят в их адрес; 48% родителей подтвердили ответы детей, 58% родителей отметили, что в их семейной среде имеет место сквернословие. Факт сквернословия учителя в адрес ученика подтвердило 60% учеников и 40% учителей. В результате такого "научения" 96% опрошенных учеников сквернословят, а 55% учеников употребляют в своей речи нецензурную брань. В диссертации установлено, что наиболее обижаящими являются сквернословия, которые обесценивают сущностные, собственно субъектные свойства и качества человека. Анализ особенностей проявлений сквернословия среди учеников указывает на то, что у них недостаточно развиты этические и эстетические чувства, прослеживается недостаточный уровень развития коммуникативных навыков, рефлексии и эмпатии. Анализ проявлений учительских и родительских сквернословий, а также ситуаций во взаимодействии с ребенком которые их провоцируют свидетельствуют о том, что у взрослых наблюдается недостаточная психолого-педагогическая компетентность, отсутствует умение управлять своим эмоциональным состоянием, строить взаимоотношения с ребенком на субъект-субъектной основе, неразвитость моральных установок, рефлексии и эмпатии. В диссертации представлена комплексная методика предупреждения и коррекции сквернословия. Контрольный этап исследования подтвердил эффективность проведенных в школьной среде психолого-педагогических мероприятий.

Ключевые слова: сквернословие, агрессия, межличностное общение, психолого-педагогические причины и особенности проявления сквернословия, школьная среда.

The summary

Shirokoradyuk L. A. Psychological and pedagogical causes of using ribaldry and it's peculiarities among the school children. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of the Candidate of Psychological Sciences on a speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. National Pedagogical University named after M. P. Dragomanova.

The dissertation includes theoretical and empiric studies of psychological and pedagogical causes in using ribaldry. The event of using ribaldry is fundamentally studied in psychological aspect: its nature is analysed and different kinds of classifications are proposed.

The quantitative analysis of the empirical data proved the theoretical generalisation and the qualitative analysis allowed revealing the using of ribaldry by the teachers and schoolchildren both at home and at school.

Psycho-diagnostic methodises helped to determine the level of aggression, the way of reacting in conflict situations, and empathies in pupils and teachers to avoid using ribaldry when speaking.

The prophylactic and corrective methods were theoretically explained and experimentally proved. They include recommendations to use different active forms and methods in the work with pupils, teachers and parents.

Key words: ribaldry, aggression, cooperation, psychological and pedagogical causes ribaldry, peculiarity manifestation of ribaldry and school surroundings.

Підписано до друку 5.12.2001 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк. 1,17, обл.-вид. арк 1,14
Наклад 100 прим.

Віддруковано у СМП “Тайп”
46000 м. Тернопіль, вул. Чернівецька, 44-Б